



शिक्षणाने शरीर, बुद्धी, हृदय यांचा समतोल विकास करणे :-

महात्मा गांधीजींना एकदा एका विद्यार्थ्याने प्रश्न विचारला की, शिक्षण संपल्यावर मी काय करावे ! या प्रश्नाच्या उत्तरात महात्मा गांधीजींनी उत्तर दिले की, शिक्षण हे जास्तीच जास्त संपत्ती मिळवण्याचे साधन आहे, असे लोक मानतात. धनाच्या व सत्तेच्या लोभापुढे गुलामगिरी प्रिय वाटू लागली आहे. या वातावरणातून सुटलो तरच 'सा विद्या या विमुक्तये' हा प्राचीन मंत्र आपण सिध्द करू शकू. विद्या म्हणजे केवळ अध्यात्मिक ज्ञान व मुक्ती म्हणजे सुटका, एवढाच त्या मंत्राचा अर्थ चालणार नाही विद्येचा अर्थ आहे लोकोपयोगी पडणारे सर्व प्रकारचे ज्ञान आणि मुक्तीचा अर्थ आहे या जीवनातील सर्व प्रकारच्या गुलामगिरीतून सुटका करून घेणे. तेंव्हा या शिक्षणाने शरीर, बुद्धी व हृदय या तिहींचा समतोल विकास साधला पाहिजे.^७ या गोष्टीवर महात्मा गांधीजीं नेहमी भर देत होते.

शिक्षण ही एक मनुष्य घडविणारी प्रक्रिया आहे :-

शिक्षण हे केवळ शाळेतच मिळते असे नाही. जगाच्या शाळेत प्रत्येकजण प्रत्येक क्षणात काहीना काही नवीन शिकत असतोच. ज्यावेळी शाळाच नव्हत्या त्यावेळी अनेक तेजस्वी पुरुष जन्माला आले होते. तेंव्हा आज आपण शिक्षण म्हणजे अक्षरज्ञान असे म्हणतो याला फारसा अर्थ नाही. शिक्षण आदर्श जीवनाची ओळख करून घेण्याचे एक प्रमुख साधन आहे. महात्मा गांधीजीं म्हणतात प्राथमिक शिक्षण काय किंवा उच्च शिक्षण काय, त्यापैकी एकाचाही मुख्य गोष्टीसाठी उपयोग नाही. ती मुख्य गोष्ट म्हणजे या शिक्षणाने आम्ही मनुष्य बनत नाही. तेंव्हा विद्यार्थ्यांच्या ठिकाणी असलेल्या आंतरिक गुणांच्या प्रकटीकरणात व त्यांना मनुष्य बनविण्याच्या प्रक्रियेत खऱ्या शिक्षणाचा अर्थ सामावलेला आहे.^८

शिक्षणाचे उद्दिष्ट :-

ज्याच्या मनाचे भांडार निसर्ग विषयाच्या मूलभूत ज्ञानाचे समुद्ध झालेले आहे. वासनांना प्रबल इच्छाशक्तीच्या अधीन राहून काम करण्याचे वळण लागलेले आहे. आणि ही इच्छाशक्ती ज्याच्या संवेदनशील सदसद्विवेक-बुद्धीची दासी बनलेली असते. सर्वच प्रकारच्या दुष्टतेबद्दल ज्याच्या मनात विद्वेषाची भावना असते, आणि जो इतकाच इतरांना मान द्यावयास शिकला आहे, त्याच मनुष्याला खरे उदार शिक्षण लाभले आहे, असे मला वाटते. प्रा. हक्स्ले यांनी कलेल्या शिक्षणाच्या वरील व्याख्येतील विचारांशी महात्मा गांधीजीं पुर्णपणे सहमत होते असे वाटते. कारण शिक्षणातून मनुष्य निर्माण झाला पाहिजे असे त्यांचे मत होते. म्हणूनच जीवनाचा उत्कर्ष साधण्यासाठी ज्या आदर्शाची व मुल्यांची आवश्यकता आहे त्यांची जोपसना करण्यासाठी मनुष्याला प्रोत्साहन देण्यातच शिक्षणाचे उद्दिष्ट समाविष्ट झालेले आहे.

स्वालंबन व स्वंपूर्णता :-

महात्मा गांधीजीं व्यवहारवादी शिक्षणतज्ञ होते. त्यामुळे शिक्षणाने भावी जीवनात स्वतःचा आधार बनले पाहिजे. शिक्षणाने स्वतःची भाकरी मिळून दिली पाहिजे या मताचे महात्मा गांधीजीं होते. कृतीद्वारा शिक्षण हा त्यांच्या शैक्षणिक उद्दीष्टामागील एक विचार आहे. म्हणूनच महात्मा गांधीजींच्या शिक्षण प्रक्रियेमध्ये श्रमास अधिक प्राधान्य देतात. शिक्षणाने जर स्वालंबन व स्वंपूर्णता शिकवली नाही तर ते खऱ्या अर्थाने शिक्षणच नव्हे. असे महात्मा गांधीजींचे मत होते.

चारित्र्य संवर्धन शिक्षण :-

स्वातंत्र्योत्तर शिक्षणाचे उद्दिष्ट काय असावे ? या प्रश्नाचे उत्तर चारित्र्य संवर्धन या एका शब्दात महात्मा गांधीजींनी दिले होते. सर्व प्रकारच्या ज्ञानप्राप्तीतून चारित्र्याची जडणघडण झाली पाहिजे. अशी त्यांची ठाम समजूत होती. संस्कृतीसंवर्धन किंवा चारित्र्य संवर्धन हाच शिक्षणाचा पाया होय. असे त्यांचे मत होते. तेंव्हा केवळ अक्षरज्ञान म्हणजे शिक्षण नसून चारित्र्याच्या जडणघडणीमध्येच शिक्षणाचे अंतिम ध्येय सामावलेले आहे.^९



समता, सहिष्णू व सहकार्य :-

शिक्षणाच्या व्यक्तीगत उद्दीष्टाबरोबरच शिक्षणाच्या सामाजिक ध्येयाकडे त्यांनी दुर्लक्ष केले नाही. सामाजिक उद्दीष्टांमध्ये नवसमाजनिर्मिती हे एक महत्वाचे उद्दीष्ट त्यांनी मांडले होते. असा नवसमाज सत्य, अहिंसा यावर अधिष्ठित असून समता सहिष्णुता व सहकार्य या तत्त्वत्रयीनुसार वागणारा असेल. खरे पाहता वैयक्तिक व सामाजिक शैक्षणिक उद्दीष्टांमध्ये एकवाक्यता असली पाहिजे असे महात्मा गांधीजींचे मत होते.^{१०}

निष्कर्ष :-

एका निर्धन राष्ट्राला शिक्षणतून स्वालंबी, सज्ञान व सतेज बनविण्यासाठी महात्मा गांधीजींनी ही जी नवी शिक्षण योजना राष्ट्राला दिली, यातच त्यांचे युग प्रवर्तकत्व आहे. आज आपणास स्वातंत्र्य मिळाले आहे. तरीदेखील शिक्षण पध्दतीत फारसा बदल न करताच आपण पुढे जात आहोत, खरे पाहता महात्मा गांधीजींनी ज्या काळात देशाला ही योजना दिली त्यातच त्यांचे मोठेपण होय. म्हणूनच महात्मा गांधीजीं आपल्या काळातील एक श्रेष्ठ शिक्षणतज्ञ होते. हे मान्य करावे लागेल. महात्मा गांधीजींनी भारतीय संस्कृतीच्या आदर्शाला उजाळा देऊन काही वेळेस त्यांचा नवा अर्थ लावून, त्यांचा आधुनिक समस्यांशी व विचारांशी मेळ घालण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला. म्हणूनच जॉन ड्यूईसारख्या पाश्चात्य शिक्षणतज्ञाला देखील म्हणावे लागले की, महात्मा गांधीजींची शिक्षणपध्दती ही इतर सर्व शिक्षणपध्दतीच्या पुढचे पाऊल आहे. असे मला खात्रीने वाटते. तिच्यात पत्रंड सुप्त सामर्थ्य आहे आणि या क्रांतिकारक शिक्षण प्रयत्नांतून भारतापासून आम्हांला पुष्कळ शिकता येईल अशी मला आशा आहे.

विशेषतः प्रौढ शिक्षणासाठी महात्मा गांधीजींनी जे अतिलक्षणीय प्रयत्न केले ते मोठे मौलाचे होते. प्रौढ शिक्षणाच्या बाबतीत ते एक महान कार्यकर्तेच होते. त्यांचे कार्य केवळ भारतापुरतेच मर्यादित नसून ते अखिल विश्वासाठी आहे, त्यांची स्तूती करतांना आणि महान कार्याचा गौरव करावयाचा म्हणजे न संपणारी पूजा बांधण्यासारखीच होय. ते एक महान शिक्षण तत्वज्ञानी होय असे म्हणावे लागेल.

संदर्भ ग्रंथ :-

1. Gandhi M.K. -**Basic Education**, Navajivan Publishing House, Ahmadabad, 1962, P.N.139.
2. Gandhi D.N. & Sharma R.P. - **Educational Theories and Modern Trends**, Ramprasad & Sons, Agra-3 1968, P.N. 36.
3. **Ibid**, P.N.50.
4. Gandhi, M.K., **Collected Works** (New Delhi: Publication Division, Ministry of Information and Broadcasting, Government of India), 1960, Vol.1, pp.36.
5. Mohanty, Jaganath, **Indian Education in the Emerging Society** (New Delhi: Sterling Publication), 1978, pp. 20-21.
6. Bakshi, G.L., **Towards Better Education** (New Delhi: S. Chand and Co. Pvt. Ltd.) 1970, pp. 61-65.
7. Mohanty, Jaganath, **Indian Education in the Emerging Society** (New Delhi: Sterling Publication), 1978, pp. 20-21.
8. Radhakrishnan S., **Freedom and Culture** (Delhi: Oxford University Press), 1977, P.N..23.
9. **Harijan**, September 11, 1937, Vol. V, no 32, P.N..48.
10. **Ibid**, P.N.48-50.



शैक्षणिक तत्वज्ञानाची चतुःसूत्री :-

मनुष्या-मनुष्यातील संबंध हे विश्वासाचे व्हावेत, भितीवर ते आधारित नसावेत, कारण महात्मा गांधीजींची मूळ निष्ठा ही की, मनुष्य हा स्वभावतःच चांगला आहे. मानवी अंतःकरणतील निसर्गदत्तपणा ही त्यांच्या विचारांची मूळ शिला आहे. म्हणून मनुष्य केवळ सुरक्षित असून चालनार नाही तर तो सुसंस्कृत व चारित्र्य संपन्न असला पाहिजे. म्हणून जे शिक्षण अशा चारित्र्याची निर्मिती करू शकते, तेच सर्वोच्च शिक्षण होय.³

मानवतेची सेवा हेच महात्मा गांधीजींच्या शैक्षणिक तत्वज्ञानाचे सार आहे. कारण महात्मा गांधीजींना शिक्षणातून माणूस निर्माण करावयाचा होता. म्हणूनच शाळा माणूसकीचे पाठ देणारी मंदिरे होत असे त्यांना वाटे. या माणूसकीवर त्यांची मोठी भिस्त होती. ही मानवता म्हणजेच सत्य होय, या सार्वकालिक सत्यावर ते विश्वास ठेवत. या सत्यालाच ते ईश्वर मानत. या ईश्वराचे ज्ञान होणे हेच मानवी जीवनाचे ते ध्येय मानतात. मानवतेतच खरा ईश्वर दडलेला आहे. व ही मानवतेची सेवाच ईश्वराला पोहचते असे त्यांचे मत होते. तेंव्हा मानवतेची सेवा हीच ईश्वराची सर्वश्रेष्ठ पुजा आहे. म्हणून या मानवतेत लपलेल्या ईश्वराचे दर्शन घेणे हाच शिक्षणाचा एक भाग आहे. तेंव्हा महात्मा गांधीजींच्या मते मानवतेच्या मंदिरी ईश्वराचे निवासस्थान असते. म्हणूनच माणसाचे मोठेपण त्याने माणसासाठी केलेल्या उपकारक कार्यावर अवलंबून असते असे महात्मा गांधीजींचे मत होते.⁴

महात्मा गांधीजींचा शिक्षणाचा खरा अर्थ :-

मानवी जीवन म्हणजे ईश्वराची सुष्टी होय. या मानवाची बौद्धिक, भौतिक व अध्यात्मिक तृप्ती म्हणजे सर्व काही नव्हे म्हणूनच सेवा-भावात शिक्षणाचा खरा अर्थ सामावलेला आहे.

महात्मा गांधीजींच्या जीवनाचा समग्रपणे विचार करणारे तत्त्वचिंतक होते. जीवनाची व शिक्षणाची फारकत होऊ शकत नाही, हे मर्म महात्मा गांधीजींनी स्वानुभावाने जाणले होते. शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे एक प्रभावी साधन आहे. व्यक्तीच्या व समाजाच्या जीवनाला जर नवे वळण, नवी दिशा द्यावयाची असेल तर त्यात परिवर्तन घडवायचे असेल तर शिक्षणाकडे बारकाईने लक्ष दिले गेले पाहिजे. हे शिक्षणाचे महत्त्व महात्मा गांधीजीं जाणून होते. म्हणून शिक्षण हे समाज-परिवर्तनाचे नव निर्मितीचे एक प्रभावी साधन आहे. महात्मा गांधीजींना एक शोषणविरहित, वर्गहिन, सहकार्य व समता यांच्यावर आधारलेले रामराज्य निर्माण करायचे होते.

शिक्षण एक साधन म्हणून महत्त्व :-

महात्मा गांधीजीं जरी मोठे तत्त्वचिंतक असले तरी त्यांचे पाय जमिनीवरच होते. समोर उभे असलेले प्रश्न सोडविण्यासाठी त्यांचे तत्त्वचिंतन असे भारताच्या जनतेला स्वाभिमानाने जगायला शिकविणारे, त्यांना माणूस बनविणारे, त्यांच्या पोटाला उद्योग देणारे, त्यांना चारित्र्यसंपन्न बनवून स्वराज्याला लायक, करणारे शिक्षण महात्मा गांधीजींना हवे होते. म्हणून महात्मा गांधीजीं म्हणतात की, शिक्षण हे काही साध्य नव्हे, ते एक साधन आहे. ज्या शिक्षणाने आपण चारित्र्यवान बनू, तेच खरे शिक्षण मानता येईल. आजकाल शाळेतून दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणाने हा परिणाम घडून येतो, असे कोणीच म्हणू शकणार नाही. शाळेत जाऊन चारित्र्य गमावून बसल्याची अनेक उदाहरणे आपल्या डोळ्यासमोर आहेत. एका निःपक्षपाती इंग्रज लेखकाने म्हटले आहे की, हिंदुस्थानात जोपर्यंत शाळा व घर यांच्यात मेळ किंवा सामजस्य निर्माण होणार नाही, तोपर्यंत विद्यार्थी दोघांनाही मुकतील.

शालेय शिक्षणाची ही स्थिती किती विपरित आहे हे पटवून देतांना महात्मा गांधीजीं म्हणतात जर आम्ही निव्वळ शाई-शोषक टीप कागद बनलो नसतो तर पन्नास वर्षांच्या शिक्षणानंतर सर्व जनतेत काही नवीन हालचाल, प्रवृत्ती दृष्टीस पडली असती.⁵ म्हणूनच नव्या व स्वतंत्र्य भारताच्या जडणघडणीसाठी नव्या प्रकारचे शिक्षण पाहिजे असा महात्मा गांधीजींचा आग्रह होता.



Large block of faint, illegible text in the upper middle section of the page.

Block of faint text, possibly a signature or a specific section header.

Block of faint text, possibly a signature or a specific section header.

Block of faint text, possibly a signature or a specific section header.

Block of faint text in the lower middle section of the page.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal (Peer Reviewed)



4.270

Volume 10, Special Issue 4, January 2020

ISSN-2230-9578

२६ जानेवारी २०२० भारतीय प्रजासत्ताक दिनानिमित्त...

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

Special Issue Editor

Dr. Madhukar Atmaram Desale

T.E.S.'s Mahila College,
Nandurbar Dist. Nandurbar

Prof. Gautam Babulal Thorat

V.E.S.Sarvajanik Arts & Comm College
Visarwadi Dist. Nandurbar

Editor

Dr. R.V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Email - info@jrdrvb.com Visit - www.jrdrvb.com

इतिहासातील संशोधनाच्या पायऱ्या

प्रा.डॉ. भामरे नानाजी दगा (इतिहास विभाग प्रमुख)

विद्या विकास मंडळाचे, कला व वाणिज्य महाविद्यालय अक्कलकुवा, जि. नंदुरबार

प्रस्तावना:

सामाजिक विज्ञानाच्या संशोधन पध्दतीपेक्षा इतिहासातील संशोधन पध्दती वेगळी आहे. प्रायोगिक संशोधन पध्दतीमध्ये निरीक्षणे वारंवार पाहिजे तितकी घेता येतात. परंतु इतिहासातील घटनांची पुनरावृत्ती करता येत नाही. ऐतिहासिक काळात जी घटना घडून गेलेली असते ती पुन्हा घडत नाही. इतिहासकार डॉ.चंद्रा व डॉ.वर्मा यांनी असे म्हटले आहे की, "ऐतिहासिक संशोधन हे प्रयोगावर आधारित नसून ते निरीक्षणाच्या अहवालावर आधारित असते. आणि ज्याची पुनरावृत्त होऊ शकत नाही." (Historical Research is not based upon experimentation but upon reports of observation which cannot be repeated) ऐतिहासिक घटना घडून बराच कालावधी लोटल्यानंतर त्या घटनेचा शोध घेणे अवघड व क्लिष्ट असते. म्हणून त्याकरिता संशोधनासाठी उपयोगात आणावयाची साधनेसुद्धा वेगळी असतात. इतिहासाच्या भिन्न स्वरूपामुळे, इतर सामाजिक विज्ञान आणि इतिहासात काही बाबतीत फरक असतो. असे असले तरी सर्वसामान्य वैज्ञानिक पध्दती ऐतिहासिक संशोधनात देखील वापरता येते. ऐतिहासिक घटनांचे अध्ययन वैज्ञानिक पध्दतीने केले जाते. त्यालाच ऐतिहासिक संशोधन असे म्हटले जाते. ऐतिहासिक संशोधनाच्या पायऱ्या पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

ऐतिहासिक संशोधनाच्या पायऱ्या (Steps of Historical Research)

१. संशोधन समस्येची निवड (Selection of the Research Problem):

संशोधन करतांना किंवा सर्वेक्षणाच्या प्रक्रियेमध्ये सर्वप्रथम संशोधन समस्येची निवड करावी लागते. समस्येची निवड करणे सहज आणि सोपे काम नाही. समस्येची निवड करतांना हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे की, त्या समस्येचे ऐतिहासिक विश्लेषण होऊ शकते का? तसेच समस्या अशा प्रकारची असावी की, त्याचे वर्तमानाशी संबंधित अध्ययन केले जाऊ शकेल किंवा केवळ ऐतिहासिक अध्ययन शक्य होऊ शकेल. संशोधन समस्या किंवा विषय असा निवडला पाहिजे की, ज्याचे अध्ययन ऐतिहासिक संशोधन पध्दतीने करता येईल. उपलब्ध साहित्य, अध्ययन, आपली योग्यता, दुरदर्शिता, अंतर्दृष्टीच्या सहाय्याने संशोधनकर्ता आपल्या संशोधन विषयाची निवड करतो.

संशोधन विषयाची निवड करतांना संशोधकाने आपल्या आवडीचा विषय निवडणे महत्वाचे असते. त्या विषयात त्याला रुची असणे आवश्यक आहे तरच विषयाची निवड करावी. संशोधकाला त्या विषयात पुर्वज्ञान असणे गरजेचे असते. जर विषय अवघड असेल तर संशोधनकार्य करण्यास अडचणी येतात. अनेकदा संशोधनकार्य अपूर्णच राहते. पैसा आणि श्रम वाया जातो. तसेच संशोधन विषयाची मर्यादा ठरवावी. त्याने त्याच विषयावर फोकस केला पाहिजे. त्याचबरोबर संशोधनकर्त्याने आपण निवडलेल्या विषयाचे महत्त्व काय आहे त्याला सामाजिक व ऐतिहासिक महत्त्व कसे राहिल हे संशोधनकर्त्याने लक्षात ठेवणे गरजेचे आहे. तसेच संशोधनासाठी पैसा जास्त खर्च होतो. हे संशोधनकर्त्याने लक्षात घेतले पाहिजे. या सर्व गोष्टींचा विचार करूनच संशोधनकर्त्याने आपल्या विषयाची निवड करावी.

२. गृहितकृत्याची निर्मिती (Formulation of Hypothesis) :

ऐतिहासिक संशोधनात गृहितकृत्ये हे फार महत्वाचे आहेत. ऐतिहासिक काळातील घटना, परिस्थिती इत्यादींचे प्रश्नाच्या स्वरूपात विश्लेषण करण्यासाठी गृहितकृत्ये उपयुक्त असतात. संशोधनकर्त्याला भूतकालीन घटनांची सप्रमाणता आणि विश्वसनीयता तपासून त्यांची कालक्रमानुसार मांडणी करावी लागते. म्हणून अशा संशोधनांमध्ये संशोधक कोणतेही गृहितकृत्ये मांडू शकत नाही. परंतु गृहितकृत्ये नसलेल्या अध्ययनाचे निष्कर्ष निघू शकत नाही व विश्लेषणही करता येत नाही. ऐतिहासिक संशोधनाकरिता गृहितकृत्य हे औपचारिक आणि ज्यांचे परिक्षण होऊ शकेल असे असू शकत नाही. ते स्पष्ट विधानाच्या स्वरूपात लिहिलेले असते. आणि ते घटनेचा वृत्तांत आणि परिस्थितीचा अंदाज स्पष्ट करू शकते.

इत्यादींचा दुय्यम साधनात समावेश होतो. संशोधनाचा प्रारंभ हा अशा प्रकारच्या दुय्यम साधनांच्या आधारे होत असला तरी शेवटी संशोधकाला प्राथमिक साधनांद्वारे तथ्यांचे संकलन करून सत्याचा शोध घ्यावा लागतो.

ऐतिहासिक दुय्यम साधने पुढीलप्रमाणे :

बखरी, वंशावळी, कुळवटी, महजर, करीने, शकावल्या, वाडःमय, दंतकथा, पोथ्या, खंडकाव्य, आत्मचरित्रे, चरित्रे, बाडे (भाड) काव्य, साहित्य, म्हणी, दंतकथा, पोवाडे, इंटरनेट, इत्यादी.

एखादी घटना घडत असतांना ती प्रत्यक्ष पाहिलेली नसते. परंतु त्यानंतरच्या काळात किंवा केंव्हातरी लिहिलेली असते. ते साधन दुय्यम साधन होय.

अशाप्रकारे संशोधनकर्ता प्राथमिक आणि दुय्यम साधनांद्वारे तथ्याचे संकलन करतो. संशोधनकर्त्याला पुर्णपणे दुय्यम साधनांवर अवलंबून राहता येत नाही. दुय्यम साधनांद्वारे मिळविलेल्या दुय्यम तथ्यांच्या सत्यतेची शहानिशा अतिशय काळजीपूर्वक करणे आवश्यक आहे. तसेच प्राथमिक साधनांद्वारे प्राप्त केलेली माहिती ही पुर्णपणे खरी आहे का? असा प्रश्न स्वतः संशोधककर्त्याने उपस्थित करून प्राथमिक तथ्यांची देखील वस्तूनिष्ठपणे तपासनी केली पाहिजे. जर ती तथ्ये वस्तूनिष्ठतेच्या कसोटीवर उतरत असेल तर ती सत्यता आणि प्रमाणित मानली पाहिजे.

४. तथ्यांची मीमांसा (Criticism of Data):

ऐतिहासिक संशोधनात प्रत्यक्ष निरीक्षणाची संधी प्राप्त होत नाही. तर त्या घटना कितीतरी वर्षापूर्वी घडून गेलेल्या असतात. ऐतिहासिक घटनांची पुनरावृत्ती करणे शक्य नाही. म्हणून घडून गेलेल्या घटनांची सत्यता आणि महत्वपूर्ण माहिती विविध साधनांच्या आधारे प्राप्त करावी लागते. तथ्य संकलन ज्या साधनांद्वारे करण्यात आले त्या साधनांच्या वैधतेवरच संकलित तथ्यांची वैधता अवलंबून असते. म्हणून ज्या साधनांद्वारे तथ्ये संकलित करण्यात आली. त्या साधनांची वैधता तपासून घेतली पाहिजे. ज्या पुराव्यांच्या आधारे सत्याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केलेला असतो. ते पुरावे देखील काळजीपूर्वक तपासले पाहिजे. तसेच संकलित करण्यात आलेल्या तथ्यांची सुद्धा काळजीपूर्वक पडताळणी करणे अनिवार्य असते. कारण संकलित तथ्ये दोषपूर्ण असतील तर त्या माहितीच्या आधारे काढलेले निष्कर्ष देखील चूकीचे राहतील. म्हणून संकलित माहिती किंवा तथ्याची मीमांसा केली पाहिजे. तथ्यांची मीमांसा केल्यानंतरच त्याचा ऐतिहासिक पुरावा म्हणून उपयोग करणे योग्य असते. प्राप्त माहिती किंवा तथ्यांची मीमांसा ही दोन प्रकारे केली जाते.

अ) बाह्य मीमांसा किंवा बहिर्गत परीक्षण (External Criticism) :

संशोधनकर्त्याने संकलित केलेली माहिती किंवा तथ्यांची विश्वसनीयता निश्चित करण्याच्या प्रक्रियेला बाह्य मीमांसा असे म्हणतात. बाह्य मीमांसाला प्रतीची मीमांसा (Lower Criticism) म्हणतात. बाह्य मीमांसेद्वारे ज्या स्रोताद्वारे तथ्याचे संकलन करण्यात आले त्या स्रोताच्या सत्यता आणि विश्वनियतेची तपासनी केली जाते. मौली यांच्यामते "बाह्य मीमांसेचा हेतू हा खूप नकारात्मक नसून ऐतिहासिक सत्याची स्थापना करणे हा आहे." (The Purpose of external Criticism is not so much negative as it the establishment of Historical truth^५.)

ऐतिहासिक तथ्यांची यथार्थता निश्चित करण्यासाठी संशोधनाजवळ भरपूर ऐतिहासिक आणि सामान्य ज्ञान असले पाहिजे. याबद्दल आपले विचार मांडतांना वॅन डालेन यांनी म्हटले आहे की, संशोधकाजवळ चांगल्या प्रकारच्या कालक्रमाचे ज्ञान, चपळ बुद्धी, चांगली विवेक बुद्धी, मानवी वर्तनास समजून घेण्याची बुद्धीमत्ता आणि चांगली भरपूर प्रमानात सहनशीलता आणि दृढता असली पाहिजे. (The Researcher also need a good chronological sense, a versatile intellect, good common sense, an understanding of human behavior, and good plenty of patience and persistence.)

अभिलेखाचा लेखक आणि काळ निश्चित करतांना स्वाक्षरी, हस्ताक्षर, लिपी, शुध्दलेखन, भाषा, शैली इत्यादींच्या आधारे निर्णय घ्यावा लागतो. त्याचप्रमाणे शाई, रंग, कागद, शिला, वस्त्र, धातू, लाकूड इत्यादी गोष्टींचे भौतिक आणि रासायनिक परीक्षण करावे लागते. व्यक्ती, संस्था इत्यादी बाबतीत मिळनारी माहिती त्या विशिष्ट कालखंडातील माहितीशी कितपत जुळते ते पाहणे आवश्यक आहे. बाह्य मीमांसेमुळे प्राप्त माहितीमधील फसवेपणा दूर होतो. परंतु या मीमांसेचा मुख्य हेतू ती माहिती कितपत अधिकृत आहे, याचा तपास करणे हा आहे.

६. संशोधन अहवाल लेखन (Writing of the Research Report): संशोधनातील तथ्यांचे निर्वचन केल्यानंतर त्या संशोधनाचा अतिशय व्यवस्थित आणि क्रमबद्ध अहवाल लिहिणे आवश्यक आहे. संशोधनाच्या अहवालांमध्ये समस्याकथन किंवा समस्यांचे विधान, संबंधित साहित्याचे समालोचन, संशोधनाची उद्दिष्टे आणि गृहितकृत्ये, सर्वे आणि तथ्यांचा स्रोत, तथ्य संकलन करण्याची पद्धत, तथ्यांचे वर्गीकरण, तथ्यांचा क्रम, मीमांसा, तथ्यांचे विश्लेषण आणि निर्वचन, निष्कर्ष आणि संदर्भ ग्रंथसूची या सर्व गोष्टींचा समावेश करणे आवश्यक आहे. संशोधन अहवालाचे लेखन करण्यासाठी संशोधकाजवळ उच्च प्रकारची विद्वता असली पाहिजे. हे विश्लेषणात्मक कौशल्याचे काम आहे. म्हणून कल्पकता आणि प्रतिभेच्या गुणवत्ता व्यतिरीक्त सर्जनशिलता आवश्यक आहे. संशोधन अहवाल लिहिण्याच्या शैलीमध्ये संशोधक हा वस्तूनिष्ठ असला पाहिजे. खंडित आणि अपूर्ण स्वरूपाच्या ऐतिहासिक तथ्यांच्या आधारावर प्रमाणित सामान्यीकरण प्रस्थापित केले जाते. म्हणून सामान्यपणे हे मान्य करण्यात आले की, संशोधकाला ऐतिहासिक संशोधन अहवाल लिहितांना विषयनिष्ठ निर्वचन करण्याचे थोडे फार स्वातंत्र्य दिले पाहिजे. संशोधन अहवाल लिहितांना खात्री करून घेतली पाहिजे की, संशोधन अहवाल पुरेसा व्यवस्थित आणि सत्यतेला कोणता बाधा आणणारा नाही.

अनेकदा ऐतिहासिक तथ्यांमधील पोकळीमुळे निर्वचन हे निरर्थक आणि असुरक्षित होण्याची शक्यता असते. अशा परिस्थितीत संशोधकाने त्या तथ्यांमधील पोकळी स्पष्टपणे दर्शवावी आणि त्याने तेथेच थांबावे. असे असले तरी संशोधक पर्यायी विश्लेषण सुचवू शकतो. ऐतिहासिक संशोधनाचा अहवाल हा रुक्ष आणि आकर्षक नसलेला, शोभेचा आणि अलंकारिक नसावा. संशोधन अहवाल लक्षनाच्या शैलीतध्ये सत्यता, नियमितता, स्पष्टता आणि महत्त्वता असली पाहिजे.

७. निष्कर्ष : ऐतिहासिक संशोधन करत असतांना संशोधकाने संशोधनाच्या पायऱ्या (Steps of Historical Research) नुसार संशोधन करणे गरजेचे असते. संशोधनाचे विविध टप्पे आहेत त्यामध्ये संशोधकाने सोपा, स्वतःला समजेल रूचेल पचेल असा विषय निवडावा तसेच संबंधित विषयात संशोधन झाले नसावे. ते पडताळून पाहणे. संशोधनाची रुपरेषा तयार करतांना गृहितकृत्ये निश्चित करावेत त्यावरच संशोधनाचे विश्लेषण व निष्कर्ष तयार केला जातो. संशोधन करत असतांना प्राथमिक साधनांचा वापर करावा. तरच संशोधन दर्जेदार असते. संशोधनांचे जे साधने गोळा केलेत त्यांचे बाह्य व आंतरिक परिक्षण करणे महत्त्वाचे असते आपल्या विषयाशी संबंधित साधने निश्चित करणे. त्यानंतर संशोधन अहवाल लेखन करण्यास सुरुवात करावी. ठरावीक ठिकाणी तळटिपा देण्याचे करावे. संशोधनाच्या शेवटी संदर्भ ग्रंथ सूची देण्याचे करावे

संदर्भ ग्रंथ सूची :

- 1) Soti shivendra Chandra and Rajendra k. Sharma, - Research in Education Atlantic Publishers and Distributors, New Delhi, 1997, P.N..343.
- 2) Van Dalen, D.B.- Understanding Education Research, 1973, P.N.77.
- 3) Good, Barr, and Scaters, - Methodology of Educational Research, - Appleton Century, Crofts, Inc., 1935, P.N.253.
- 4) Mouly G.J. - The Science of Educational Research,- Van Nostrand Rinehart Company, 1970, P.N.270.
- 5) Van Dalen, Op. cit., P.N.270.
- 6) Good, Barr, and Scates, Op., cit., P.N. 259.
- 7) Mouly G.J, Op. cit., P.N.214.
- 8) John W. Best and James V. Khan - Research in Education, Prentice Hall of India, Private Limited, New Delhi, 1989, P.N. 72 & 73.

ब) आंतरिक मीमांसा किंवा अंतर्गत परीक्षण (Internal Criticism) :

संकलित कलेली माहिती किंवा तथ्यांच्या वैधतेचे मूल्यांकन करण्याच्या प्रक्रियेला आंतरिक मीमांसा किंवा अंतर्गत परीक्षण असे म्हणतात. प्राप्त माहिती किंवा तथ्ये ही अधिकृत असून देखील वैध नसण्याची शक्यता असते. प्राप्त माहिती व तथ्याची अचूकता व गुणवत्ता तपासणे हा आंतरीक परीक्षणेचा हेतू आहे. अनेकदा मूळ लेखात अनेक प्रकारचे बदल घडून येत असतात उदा. शब्दात बदल करणे, काही माहिती त्यातून काढून टाकणे, नवीन माहितीची भर घालणे, मूळ लेखातील क्रम बदलणे इत्यादी प्रकारचे बदल घडू शकतात. कधी कधी मूळप्रत जीर्ण झाल्यामुळे पुढील काळात नवीन प्रत तयार केली जाते. ज्यावेळी मूळप्रतीमध्ये बदल घडून येतो. मूळप्रतीतील अक्षर ओळखता न येणे, त्यातील काही भाग नष्ट होणे किंवा पुसट होणे यामुळे देखील मुळप्रतीत बदल होत गेल्यामुळे शेवटची प्रत पहिल्या मुळ प्रतीहून अगदी भिन्न असण्याची शक्यता असते. म्हणून लेखातील मूळ भाग कोणता याची काळजीपूर्वक मीमांसा करणे आवश्यक आहे.

ऐतिहासिक तथ्यांची बाह्य व आंतरिक मीमांसा करण्याच्या प्रक्रियेत संशोधकालां उपयोगी असणाऱ्या प्रश्नांची सूची गुड, बार आणि स्केटस यांनी दिली आहे.⁵ ती पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

- १) लेखक कोण होता? यामध्ये केवळ त्याचे नावच नाही तर त्याचे व्यक्तीमत्व, चारित्र्य, स्थान इत्यादी कसे होते.
- २) एक वार्ताहर किंवा वृत्तांत निवेदक म्हणून त्याची सामान्य पात्रता, चपळता, चारित्र्य, पक्षपात इत्यादी कशी होती.
- ३) एक वार्ताहर किंवा वृत्तांत निवेदक म्हणून त्याची पात्रता आणि अपात्रता कोणती होती?
 - अ) घटनांच्या संबधात त्याला रुची होती काय?
 - ब) घटनांच्या निरीक्षणासाठी त्याने कशा प्रकारचा संबंध प्रस्थापित केला?
 - क) घटनांच्या वृत्तांतासाठी आणि शिकण्यासाठी त्याच्याजवळ आवश्यक सामान्य आणि तांत्रिक ज्ञान होते काय?
- ४) घटनेनंतर किती लवकत त्याने त्यांचा वृत्तांत लिहिला?
- ५) स्मृतीच्या आधारे इतरांशी परामर्श घेतल्यानंतर, तथ्यांची सत्यता प्रमाणित केल्यानंतर किंवा सरुवातीच्या परीक्षा घेतलेल्या ड्राफ्टचे एकत्रीकरण करून प्रलेख लिहिला आहे काय?
- ६) हा प्रलेख इतर प्रलेखांशी कसा संबंधीत आहे?

संशोधकाला वरील सर्व प्रश्नांची उत्तरे मिळाल्यानंतर त्याला पुराव्यावर अशतः अवलंबून राहावे लागते. पुढे फार परीक्षण करण्याची आवश्यकता नाही. अशावेळी त्याला माहितीमधील दरी भरून काढण्यासाठी तांत्रिक निगमनाच्या अनुमानावर अवलंबून राहावे लागते.

५) तथ्यांचे निर्वचन (Interpretation of Data):

तथ्यांचे संकलन आणि मीमांसा केल्यानंतर अध्ययन समस्येच्या अनुषंगाने तथ्यांचे निर्वचन करावे लागते. तथ्यांचे निर्वचन कार्य अतिशय गुंतागुंतीचे बनते आणि ऐतिहासिक तथ्यांच्या अद्वितीय किंवा वेगळ्या स्वरूपाचे विशेष महत्त्व प्राप्त होते. त्यामुळे संशोधकाजवळ विशेष कौशल्य आणि कल्पनाशक्ती असणे आवश्यक असते. ऐतिहासिक स्वरूपाच्या संशोधनामध्ये संशोधकाला कारणे आणि परिणामांचे विवेचन करतांना अतिशय सावधगिरी बाळगावी लागते. कारण त्याचे स्थान नैसर्गिक किंवा भौतिक विज्ञानाच्या संशोधकापेक्षा पुर्णतः वेगळे असते. भौतिक विज्ञानाचा संशोधक हा प्रयोगशाळेत एकटा बसून प्रयोग करीत असतो. तो प्रयोगशाळेत प्रयोग करून आपले निष्कर्ष मांडतो. परंतु ऐतिहासिक संशोधन करणाऱ्या संशोधकाला अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागते. ऐतिहासिक कारणे ही अचल आणि गुंतागुंतीची असतात. ऐतिहासिक संशोधकाला अशी तथ्ये स्विकारावी लागतात की जी केसेसची कारणे आणि परिणामांशी स्पष्टपणे संबंधीत नाही. म्हणून मौली यांनी नमूद केले आहे की, "कारणत्व ही विज्ञानातील त्रासदायक संकल्पना आहे. ऐतिहासिक संशोधनांमध्ये तर ती दुप्पट त्रासदायक आहे. कारण त्यांमध्ये कारणे ही नियंत्रित वैज्ञानिक चेतनेऐवजी ऐतिहासिक स्वरूपाची किंवा आधिच निर्माण झालेल्या घटकाच्या स्वरूपात असतात." (Causation is a troublesome concept in science it is doubly so in historical research where causes are in the nature of antecedents or precipitating factors, rather than causes in restricted scientific sense⁶)

वैन डालेन यांच्या मते स्पष्ट विधान किंवा गृहितकृत्यांची पद्धतशीर जागृतता ही तथ्ये महत्वपूर्ण आहेत काय याचे निर्धारण करणे, संशोधककर्त्यांच्या कल्पना आणि तथ्यांमधील संबध स्पष्ट करणे यासाठी उपयोगी असतात, तसेच त्यामुळे अनावश्यक, पक्षपाती, चुकीची किंवा जुने गृहितकृत्य मांडण्याची शक्यता कमी केली जाते. (An explicit statement, or a systematic awareness of the Hypothesis used in determining what facts were significant, clarifies the relationship between the investigators ideas and the facts be reports, and if minimizes the possibility of employing trivial, biased, conflicting, or archaic Hypothesis.^१)

गृहितकृत्ये मांडतांना संशोधक प्रश्नांची निर्मिती करू शकतो, जी ऐतिहासिक घटनांचा शोध घेण्यासाठी अधिक उपयुक्त असतात. त्या प्रश्नांची उत्तरे पुरावा किंवा प्रमानाच्या आधारावर मिळविण्याच्या दृष्टीने संशोधक आपले संशोधन कार्य करू शकतो.

३. तथ्यांचे संकलन (Collection of Data) :

संशोधन विषयाची निवड आणि संशोधनाच्या संदर्भात स्पष्ट विधाने मांडल्यानंतर तथ्यांचे संकलन केले जाते. ऐतिहासिक तथ्यांचे संकलन करणे कठीण असते. म्हणून तथ्यांचे संकलन करतांना अत्यंत सतर्कता बाळगली पाहिजे. ऐतिहासिक तथ्यांचे प्राथमिक आणि दुय्यम अशा दोन प्रकारची साधने आहेत. या दोन प्रकारच्या साधनाद्वारे ऐतिहासिक तथ्यांचे संकलन केले जाते.

अ) प्राथमिक साधने (Primary Sources):

ऐतिहासिक घटना घडत असतांना प्रत्यक्ष साक्षीदार असलेल्या व्यक्तीने लिहून ठेवलेल्या, निर्माण केलेल्या किंवा तसल्यास इतर प्रकारच्या साधनांना प्राथमिक साधने असे म्हणतात. प्रत्यक्ष डोळ्यांनी साक्ष असलेले विवरण हे ऐतिहासिक चौकशीचे ठोस आधार असते. संशोधक गुड, बार आणि स्केटस यांनी त्यास तथ्यांचा पहिला साक्षीदार (First Witnesses to a Fact^३) असे संबोधले आहे. अवशेष किंवा मुळ रेकॉर्डस यांचा समावेश प्राथमिक साधनांमध्ये केला जातो. ते लिखित, चित्रमय, मौखिक प्रमाण, तांत्रिक रेकॉर्डस इत्यादी स्वरुपांमध्ये असतो.

ऐतिहासिक प्राथमिक साधने पुढीलप्रमाणे :

- १) उत्खनन २) पुराणवस्तू ३) नाणी ४) शिलालेख ५) ताम्रपट ६) चित्र ६) नकाशे ७) स्थापत्य मंदिर ८) किल्ले, महल
- ९) भौतिक अवशेष १०) समकालीन कागदपत्रे ११) गुप्त पत्रव्यवहार १२) जमाखर्च नोंदी १३) प्रश्नावली १४) धार्मिक सनदा १५) वृत्तपत्रे १६) आत्मचरित्रे व आठवणी १७) राजकिय तह व करार १८) रोजनिशी १९) राज्यकारभाराची पत्रे
- १) खाजगी पत्रे

वरील साधने ही प्राथमिक साधनांमध्ये समाविष्ट केलेली आहेत. ऐतिहासिक संशोधनासाठी ही साधने अतिशय उपयुक्त आहेत. ज्यावेळी घटना घडत असते, ती घटना एखाद्या व्यक्तीने स्वतःच्या डोळ्यांनी पाहिलेली असते, ती साधने म्हणजेच प्राथमिक साधने होय.

ब) दुय्यम साधने (Secondary Sources) :

घटना घडून गेल्यानंतर त्या घटनेविषयी कुणाला तरी माहिती कळते, कुणाकडून ती माहिती ऐकली जाते. ती नोंदवली जाते. किंवा व्यक्तीने घटना, वस्तू किंवा परिस्थितीचे प्रत्यक्ष निरीक्षण न करता अहवालाद्वारे पुरविलेली माहिती म्हणजेच दुय्यम साधने होय. यामध्ये संशोधक प्रत्यक्ष साक्षीदार किंवा निरीक्षण करणाऱ्या व्यक्तीशी प्रत्यक्ष संपर्क साधून किंवा साक्षीदाराने लिहून ठेवलेली माहिती वाचून तथ्ये गोळा करतो. म्हणून अशा प्रकारच्या तथ्यास दुय्यम साधने असे म्हणतात. दुय्यम साधनाद्वारे मिळवलेली माहिती किंवा तथ्ये विश्वसनीय, खरे नसतात. घटनेत सहभागी असणाऱ्या व्यक्तीच्या अहवालात देखील मतभेद आढळून येतात. अशावेळी घटनेला साक्षीदार नसणाऱ्या व्यक्तीकडून ऐकीव माहितीच्या आधारे दिलेल्या तपशिलात सत्यता असेलच, असे निश्चित सांगता येत नाही. म्हणून दुय्यम साधने किंवा साधनांचा उपयोग संशोधककर्त्याने अधिक विचारपूर्वक करण्याची आवश्यकता असते. दुसऱ्यांनी लिहिलेले अहवाल, पुस्तके

62	इंद्रायणी ज्ञानेश्वर सेंदाणे	संशोधन पद्धती : स्वरूप, व्याप्ती व टप्पे	210-211
63	प्रा.डॉ. अनिल विठ्ठल बाविस्कर	"तथ्य संकलनाची तंत्रे"	212-215
64	प्रा.डॉ. सुधाकर नारायण भालेराव	सामाजिक शास्त्रे, साहित्य संशोधन : तुलनात्मक पद्धती	216-218
65	प्रा.डॉ. मधुकर आ. देसले	"सामाजिक संशोधनातील मुलाखत तंत्राचे फायदे-तोटे एक समाजशास्त्रीय अभ्यास"	219-221
66	प्रा. डॉ. शकुंतला एम. भारंबे	मराठी वाङ्मयातील संशोधन क्षेत्र	222-224
67	प्रा.डॉ. भामरे नानाजी दगा	इतिहासातील संशोधनाच्या पायऱ्या	225-229
68	प्रा.डॉ. सौ. सुषमा प्रमोद पाटील	"भारतात सामाजिक संशोधनाची आवश्यकता व उपयुक्तता"	230-232
69	प्रा.डॉ. रविंद्र दगडू वाघ प्रकाश एकनाथ वाघ	सामाजिक संशोधनात अहवाल लेखनाचे महत्त्व	233-235
70	प्रा.डॉ. अरुण उखा पाटील	"सामाजिक संशोधनातील मुलाखत तंत्राचे फायदे तोटे एक समाजशास्त्रीय अभ्यास"	236-238
71	श्रीमती सुलक्षणा किसनराव भरगंडे	संशोधन अहवाल लेखन पद्धती : एक अभ्यास	239-241
72	Mr. Bitu Shivaji Molane Dr. Wangujare S. A.	सोलापूर विद्यापीठातील अॅथलेटिक्स खेळाडूंच्या शारीरिक क्षमतांचा चिकित्सक अभ्यास	242-244
73	प्रा.डॉ. डी.डी. राठोड	"संशोधनाची रूपरेषा आणि गृहितके"	245-246
74	प्रा.डॉ. राजधर चैत्राम बेडसे	संशोधनातील प्रश्नावलीचे फायदे व तोटे	247-249
75	Dr. Jagdish J. Patil	How To Write Research Report ?	250-251
76	Dr. Pramod Bhumbe	Research Methodology in Social Work	252-253
77	Vijay Bajirao Jadhav, Dr. Anil M. Chaudhari	Research Methods in context of LIS	254-256
78	Jadhav S.L.	Writing the Research Report	257-259
79	प्रा. एम.जी. वसावे	अनुसन्धान में निदर्शन पद्धति के गुण एवं दोष	260-262
80	प्रफुल ईश्वरराव ढोके	नमुना निवडीचे तंत्र व प्रकार	263-268
81	प्रा. राधेश्याम शं. ठाकरे	संशोधनाची उद्दिष्टे व महत्त्व	269-270
82	श्री.सुनिल छोटू पवार प्रा.डॉ.संजय जिभाऊ पाटील	पश्चिम खान्देशातील संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत आचार्य प्र.के.अत्रे यांचे प्रबोधन	271-274

L. S. Patil 2017

Maharashtra Political Science and Public Administration Conference

Reg.No. MAH / 12-83 / Aurangabad F - 985

Volume - 4

No. : 3

Issue -12

Sept.-Dec.2017

ISSN No. :2347-9639



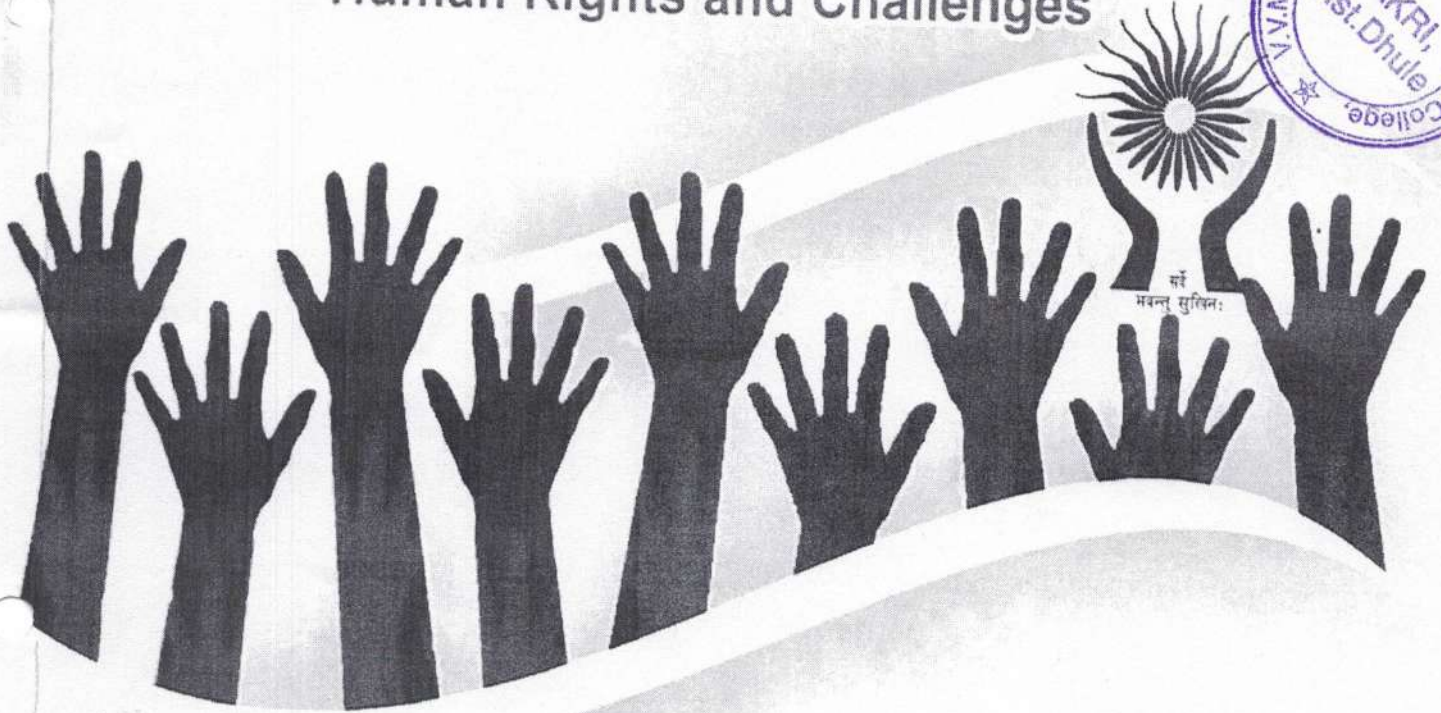
34 Years

VICHAR MANTHAN

IJIF
Impact Factor
2.283

National Research Journal of Political Science and Public Administration
(Peer Reviewed Journal)

Human Rights and Challenges



महाराष्ट्र राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषदेची संशोधन पत्रिका

विचार मंथन

मानव अधिकार आणि आव्हाने

मुख्य संपादक - प्राचार्य डॉ. पी.डी. देवरे

संपादक - डॉ. प्रमोद पवार | डॉ. मनोहर पाटील



- Clean Environment as a Basic Human Right 86
: A Dynamism of Indian Judiciary
- Prof. S. S. Hasani
- Human Right Education and Indian Constitution 89
- Premal N. Naik
- Jhumpa Lahiri's 'The Treatment of Bibi Haldar' 92
: A Misfit's Cry for Humanitarian Treatment
- Dr. Darbarsing Dhansing Girase
- Rights of Minorities in India 95
- Viqar R. Shaikh
- Arundhati Roy's Novel 'The God of Small Things: A Human Rights Perspective' in Indian Perspective 98
- Mr. Deepak D. Deore
- भारतीय संविधानातील मानवी हक्कविषयक तरतुदी १००
- प्राचार्य डॉ. बाळ कांबळे
- मानवाधिकार आणि महिला १०४
- प्रा. डॉ. मिरा विठ्ठलराव फड
- मानवी हक्क १०६
- प्राचार्य डॉ. मनोहर तुकाराम पाटील
- आदिवासी आणि मानवी हक्क १०७
- प्रा. डॉ. संभाजी संतोष पाटील
- मानव अधिकार : विश्व एवं भारत १११
- डॉ. एस. के. गोयल
- मानवाधिकार व महिला : अपेक्षा आणि वास्तव ... ११३
- प्रा. आबासाहेब माणिकराव देशमुख
- मानवी हक्क, मुद्दे आणि आव्हाने (नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक समस्यांचा अभ्यास) ११५
- प्रा. पावरा अर्जुन जोरदार
- प्रा. वसावे रामदास रमेश
- आदिवासी आणि मानव अधिकार ११८
- प्रा. श्रीमती नेरे अरुणा विजयकुमार
- व्यक्तिस्वातंत्र्य व सामूहिक हिताचा समकालीन पेच ... १२१
- प्रा. भूषण प्रदीप अहिराव
- मानवाधिकार और भारतीय संविधान में अनुसूचित.... १२३
जनजातीयों के संवैधानिक मानवाधिकार
- प्रा. छोट्टू एन. मावची
- प्रा. डॉ. विजय तुंटे
- मानवाधिकार आणि बालमजूर १२५
- प्रा. दिलीप हरसिंग राठोड
- मानवाधिकारामध्ये पर्यावरणात्मक संबंध १२७
- प्रा. दिपक भिला चौधरी
- मानवाधिकार और बाल शिक्षा १३१
- डॉ. अनिता भीमराव काकडे
- मानव अधिकार : आर्थिक व सामाजिक भूमिका १३३
- प्रा. डॉ. अविनाश रामलाल निकम
- दहशतवाद्यांना मानवी हक्क बंधनकारक १३६
नाहीत काय ?
- प्रा. डॉ. देवेंद्र विसपुते
- मानव अधिकार आणि दहशतवाद १३९
- डॉ. दिनकर एस. कळंबे
- रोहिंग्या मुस्लीम आणि मानवाधिकार १४१
- प्रा. डॉ. गणेश द. गिरी
- डॉ. किशोर सूर्यवंशी
- मानव अधिकार आणि आदिवासी समाज १४३
: प्रश्न आणि आव्हाने
- प्रा. डॉ. एल. जी. पाटील
- मानव अधिकार आणि आदिवासींच्या समस्या १४४
- प्रा. डॉ. महेंद्र पाटील
- मानवी हक्क आणि मूल्यशिक्षण १४६
- प्रा. डॉ. प्रकाश सरदारसिंग गिरासे
- मानवी हक्क आणि आदिवासी समाज जीवन १४८
- प्रा. डॉ. प्रकाश श्रीराम साळुंके
- मानवी अधिकार आणि आदिवासी १४९
- प्रा. डॉ. आर. जी. खैरनार
- प्रा. आर. ए. वाघ
- धुले शहर की सिंधी महिलाएँ : मौलिक अधिकार १५१
- प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री
- मानवी हक्क आणि शैक्षणिक मूल्य १५३
- प्रा. डॉ. सुनंदा वामनराव ठाकरे
- लिंगभेद आणि मानवी हक्क १५५
- प्रा. डॉ. सुरेंद्र अंबर मोरे
- मानवाधिकार एवम् महिलाएँ १५७
- प्रा. डॉ. विजय गजानन गुख
- मानवाधिकार आणि महिला १५९
- प्रा. कांतिलाल डी. सोनवणे
- मानवी हक्क आणि महिला १६१
- प्रा. वळवी कवित्रा सिपू



मानव अधिकार आणि आदिवासी समाज : प्रश्न आणि आव्हाने

प्र. डॉ. सु. जी. पाटील
साक्षात्कार विभागाध्यक्ष
सि. नं. पाटील महाविद्यालय, नांदे

प्रस्तावना

पूर्वोक्तावर मानवाचा जन्म झाला त्या दिवसापासून ते आजपर्यंत मानवाला मानवाविरुद्ध आपल्या हक्कासाठी संघर्ष करावा लागला आहे. कारण मानवाच्या एका समूहाने दुसऱ्या समूहाचे हक्क नकारण्याची स्थिती निर्माण केली. त्यातूनच मानवी हक्काच्या लढ्याने जन्म घेतला. या परिस्थितीची गरज लक्षात घेऊन संपूर्ण मानव जातीला हक्कावर प्राप्तीसाठी उभरती जीवन जगता यावे यासाठीच संयुक्त राष्ट्र संघाने मानवी हक्काचा उद्घोष केला. या उद्घोषावर सर्व मानवाला हक्क बहाल करण्यात आले. परंतु प्रत्यक्षात मात्र वेगवेगळ्या प्रकारे वेगवेगळ्या पध्दतीने मानवी हक्कांचे उल्लंघन होत होते.

जुन्या रुढी, परंपरा, भेदभाव, विषमता, लिंगभेद इ. चा आधार घेऊन विविध वर्ग अन्वय वर्गांचे हक्क नाकारित होता. त्यामुळेच १९६८ मध्ये युनोच्या जनरल असेंब्लीने ठराव करून प्रत्येक राष्ट्राने मानवी हक्काच्या अंमलबजावणीसाठी प्रयत्न करण्याची सूचना केली होती. परंतु प्रत्यक्षात मात्र भारतीय समाजाचा अविभाज्य घटक असलेल्या १९५६ च्या शासकीय आकडेवारीनुसार ४१४ प्रमुख आदिवासी जमाती आहेत. या जमातींना स्वातंत्र्याची ७० वर्षे उलटूनही संवैधानिक संरक्षण अस्तु देखील मानवाधिकाराच्या प्राप्तीसाठी सतत झगडावे लागत आहे. याचे प्रमुख कारण म्हणजे आदिवासी समाजात २०११ च्या जनगणनेनुसार साक्षरता दर ५९ टक्के म्हणजेच जवळपास अज्ञानही अर्धी लोकसंख्या निरक्षर आहे. या निरक्षरतेमुळे त्यांच्यात मानवी हक्काबाबत सहिचे तर्का जाणीव जागृती होऊ शकली नाही. आदिवासी समाज मात्र विकासाच्या उंबरठ्यावर नुकताच येऊन उभा राहिला आहे. पण अनेक आव्हानांच्या, प्रश्नांच्या वेढ्यात तो बंदिस्त आहे. नवे प्रश्न आणि आव्हाने त्यांचे व्दार ठोठावत आहेत. आणि जुन्या प्रश्नांचा, आव्हानांचा निपटारा अद्याप व्हायचा आहे. त्यांना नवी दृष्टी आणि स्पष्ट शिक्षणाने दिली खरी पण त्यांच्यापुढे नव्या आव्हानांच्या प्रश्नांचा विंग आधुनिक समाजाच्या संपर्काने ढवळून निघालेला आहे. मुक्तपणे व निर्भीड जीवन जगणाऱ्या आदिवासी जीवनात सुधारणांचे वारे वाहू लागले आहे. परंतु त्यांनी पारंपारिक जीवन पध्दतीचा त्याग केलेला नाही. तसेच नवीन जीवन पध्दतीचा पूर्णतः स्वीकार केलेला दिसत नाही. म्हणूनच त्यांचे प्रश्न आजही सुटू शकलेले नाहीत.

आदिवासींचे प्रश्न

१. शेतकऱ्यांचे प्रश्न - १० टक्के आदिवासींचा मुख्य व्यवसाय शेती असला तरी प्रत्यक्षात ५४.४१ टक्के आदिवासी खऱ्या अर्थाने शेती करणारे जमीन मालक असून ३२.६९ टक्के आदिवासी शेतमजूर आहेत. आजही १६ राज्यातील ६०,००० आदिवासी कुटुंबे फिरती शेती करतात.

२. वस्तुस्थिती आजच्या आधुनिक दुगाला प्रश्न चिन्ह आहे. वनहक्काबाबतचा प्रश्न - पूर्णतः निसर्गावर अवलंबून असलेला समुदाय १९५२ च्या कायद्याने परावर्तकी झाला. या कायद्याने आदिवासींवर अनेक निर्बंध घातले गेले. त्यामुळे शिकार करणे, मध गोळा करणे, कंदमुळे, मोहकूले इ.वर जंगल कायद्यामुळे बंधने घातली गेली. यामुळे आदिवासी जीवनामध्ये आर्थिक प्रश्न निर्माण झाले.
३. नक्षलवादाचा प्रश्न - भारतातील १६ राज्यांतील अनेक आदिवासी भागात राहणाऱ्या लोकांमध्ये या समस्यांने गंभीर स्वरूपाचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. कारण या भागात राहणाऱ्या लोकांच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यामध्ये नक्षलवादी अनेक अडचणी निर्माण करित असल्याचे दिसून येते.
४. कुपोषणाचा प्रश्न - भारतातील आदिवासी समाजात कुपोषणाचा प्रश्न गंभीर स्वरूपाचा असल्याचे दिसून येते. कारण २०१५ मध्ये ४५,७२९ बालकांचा कुपोषणामुळे मृत्यू झाल्याच्या नोंदीवरून आदिवासी समाजातील कुपोषणाच्या समस्येची तीव्रता लक्षात येते.
५. विस्थापितांचा प्रश्न - भारताच्या वनविकासाच्या प्रक्रियेमुळे ६० टक्के आदिवासी विस्थापित झालेले आढळतात. या विस्थापनामुळे त्यांच्या निवासाची व मूलभूत गरजांची पूर्ती करण्याचे शासनापुढे फार मोठे आव्हान उभे राहिले आहे.

आदिवासीपुढील आव्हाने

१. २००४-०५ च्या आकडेवारीनुसार ४७.०३ टक्के लोक आजही दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगत आहेत. त्यांना दारिद्र्य रेषेच्या बाहेर काढण्याचे फार मोठे आव्हान आज उभे आहे.
२. दुर्गम भागातील ९० टक्के आदिवासी आजही व्यसनाधीनतेच्या आहारी गेलेले आहेत. त्यांना या परिस्थितीतून बाहेर काढण्याचे आव्हान उभे आहे.
३. दुर्गम भागात राहणाऱ्या लोकांमध्ये ८० टक्के निरक्षरता आहे. या निरक्षरतेमुळे त्यांच्यात मानवी हक्कांबाबत जागृकता निर्माण करण्यात फार मोठी अडचण आहे. म्हणून त्यांना साक्षर करण्याचे आव्हान उभे असल्याचे दिसून येते.
४. ५०० आदिवासी गाव व पाड्यांमध्ये दळणवळणाच्या सुविधांचा अभाव आजही आहे. त्यांना आधुनिक संपर्काच्या संपर्कात आणण्याचे फार मोठे आव्हान आजही उभे आहे.



Principal
V.V.M.S.S.C. Patil
Atharva Publications 143
Arts, Science & Commerce College
SAKRI, Dist. Dhule.

ok Dr. M. D. Bhamare (5)

2020

खानदेशातील उद्योगधंदे

प्रा. डॉ. एन. डी. भामरे

इतिहास विभागप्रमुख

विद्या विकास मंडळाचे सी. गो. पाटील कला, वाणिज्य व
विज्ञान महाविद्यालय, साक्री, जि. धुळे.



अथर्व पब्लिकेशन्स

[Signature]
Principal
V.V.M.s' S. G. Patil
Arts, Science & Commerce College
SAKRI, Dist. Dhule.

आदिवासी जमातींचा सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक इतिहास

(नवापूर परिसर)

ISBN - 978-93-84198-85-5

लेखक

प्रा.डॉ. एन.डी. भामरे

(इतिहास विभाग प्रमुख)

विद्या विकास मंडळाचे कला व वाणिज्य महाविद्यालय,

अक्कलकुवा जि. नंदुरबार



R. W. S. L.
Principal
V.V.M.s S. G. Patil
Arts, Science & Commerce College
SAKRI, Dist. Dhule.



वृहज्जन साहित्य प्रसार केंद्र BSPK BOOK PUBLISHING COMPANY

Sujit Murmade - 40, Mahapushpa Society, B/H Lohar Samaj Bhawan,
Narendra Nagar, Belatodi Road, Nagpur - 440 027



सातपुडा पर्वतातील आदिवासी संस्थानिकांचा इतिहास

ISBN - 978-93-87098-13-8

लेखक

प्रा.डॉ. एन.डी. भामरे

(इतिहास विभाग प्रमुख)

विद्या विकास मंडळाचे कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
अक्कलकुवा जि. नंदुरबार



Rhiza
Principal
V.V.M.s' S. G. Patil
Arts, Science & Commerce College
SAKRI, Dist. Dhule.



वहुजन साहित्य प्रसार केंद्र DSPK BOOK PUBLISHING COMPANY

Sujit Murmade - 40, Mahapushpa Society, B/H Lohar Samaj Bhawan,
Narendra Nagar, Belzrodi Road, Nagpur - 440 027.



यूजीसीच्या मार्गदर्शक तत्त्वानुसार, क.ब.चौ. उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव व
इतर विद्यापीठांच्या नवीन अभ्यासक्रमावर आधारित तसेच
M.P.S.C., नेट-सेट व इतर स्पर्धा परीक्षांसाठी उपयुक्त असे अद्ययावत पुस्तक.

इतिहास संशोधन पद्धती

Research Methodology in History

डॉ. व्हि. जी. सोमकुवर

सहायक प्राध्यापक, इतिहास विभाग,
गजमल तुळशिराम पाटील महाविद्यालय,
नंदुरबार.

डॉ. एन. डी. भामरे

सहयोगी प्राध्यापक व विभागप्रमुख, इतिहास विभाग,
विद्या विकास मंडळाचे कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
अक्कलकुवा, जि. नंदुरबार.



अथर्व पब्लिकेशन्स


Principal
V.V.M.s. S. G. Patil
Arts, Science & Commerce College
SAKRI, Dist. Dhule.

सातपुडा परिसरातील उद्योगधंदे



प्रा.डॉ. एन. डी. भामरे

इतिहास विभाग प्रमुख,
विद्या विकास मंडळाचे कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
अक्कलकुवा ता. अक्कलकुवा जि. नंदुरबार



R. K. Patil
Principal
V.V.M.s' S. G. Patil
Arts, Science & Commerce College
SAKRI, Dist. Dhule.



Harshwardhan Publication Pvt. Ltd.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

At. Post. Limbaganesh, Tq. Dist. Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell: 07588057695, 09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors

www.vidyawarta.com

सातपुडा परिसरातील उद्योगधंदे

© प्रा.डॉ. एन. डी. भामरे

❖ Publisher :

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed (Maharashtra)
Pin-431126, vidyawarta@gmail.com

❖ Printed by :

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed, Pin-431126
www.vidyawarta.com

❖ Page design & Cover :

Shaikh Jahuroddin,Parli-V

❖ Edition: April 2020

ISBN 978-93-90284-00-9

Price : 299/-
V.V.M.S. & C. Parli
Arts, Science & Commerce College
Sakari, Dist. Dhule



All Rights Reserved, No part of this publication may be reproduced, or transmitted, in any form or by any means, electronic mechanical, recording, scanning or otherwise, without the prior written permission of the copyright owner. Responsibility for the facts stated, opinions expressed. Conclusions reached and plagiarism, If any, in this volume is entirely that of the Author. The Publisher bears no responsibility for them. What so ever. Disputes, If any shall be decided by the court at Beed (Maharashtra, India)



अथर्व पब्लिकेशन्स

इतिहास संशोधन पद्धती
Research Methodology in History

© सर्व हक्क सुरक्षित

ISBN 13 : 978-93-88544-79-5

पुस्तक प्रकाशन क्र. ६८८

प्रकाशक

युवराज भट्ट माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स

धुळे : १७, देवीदास कॉलनी, वरखेडी रोड, धुळे ४२४००१.

संपर्क : ९४०५२०६२३०

जळगाव : शॉप नं. २, नक्षत्र अपार्टमेंट, शाहू नगर हौसिंग सोसायटी,
तेली समाज मंगल कार्यालय समोर, जळगाव ४२५ ००१.

संपर्क : ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७

ई-मेल : atharvpublications@gmail.com

वेबसाईट : www.atharvpublications.com

प्रथमावृत्ती : ३० सप्टेंबर २०१९

अक्षरजुळवणी : अथर्व पब्लिकेशन्स

मूल्य : ₹ १५०

Principal
V.V.M.S. G. Patil
And Science & Commerce College
DARJUL Dist. Dhule

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी - फोटोकॉपींग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकाच्या व लेखकाच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

४ / अथर्व पब्लिकेशन्स

सातपुडा पर्वतातील आदिवासी संस्थानिकांचा इतिहास

Satpuda Parvatatil Aadiwasi Sansthanikanacha Itihas

ISBN - 978-93-87098-13-8

लेखक - प्रा.डॉ. एन.डी. भामरे

३०, कन्हैय्या नगर, सी.बी. पेट्रोल पंपाच्या मागे,
नंदुरबार जि. नंदुरबार - ४२५४१२

प्रथम आवृत्ती - २६ जानेवारी २०१७

प्रकाशक -

बहुजन साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर

सुजीत मुरमाडे, ४०, महापुष्पा सोसायटी, नागपूर

मुखपृष्ठ मांडणी - योगेश्वर जळगांवकर, ऋद्र क्रिएशन्स, नंदुरबार

अक्षर जुळवणी - योगेश्वर जळगांवकर, ऋद्र क्रिएशन्स, नंदुरबार

मुद्रक - ऋद्र क्रिएशन्स, नंदुरबार मो. ९८२३७२४७०५

स्वागत मूल्य - १५० रु.



टिप - या ग्रंथातील विचार लेखकाचे आहेत. या ग्रंथात व्यक्त झालेल्या मताशी मुद्रक, प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

आदिवासी जमातींचा सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक
इतिहास (नवापूर परिसर)

**Adivasi Jamatincha Samajik, Shaikshanik ani
Arthik Itihas (Navapur Parisar)**

ISBN - 978-93-84198-85-5

लेखक - प्रा.डॉ. एन.डी. भामरे

३०, कन्हैय्या नगर, सी.बी. पेट्रोल पंपाच्या मागे,
नंदुरबार जि. नंदुरबार - ४२५४९२

प्रथम आवृत्ती - ६ जून २०१६

प्रकाशक -

बहुजन साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर

सुजीत मुरमाडे, ४०, महापुष्पा सोसायटी, नागपूर

मुखपृष्ठ मांडणी - योगेश्वर जळगांवकर, ऋद्र क्रिएशन्स, नंदुरबार

व अक्षर जुळवणी - योगेश्वर जळगांवकर, ऋद्र क्रिएशन्स, नंदुरबार

मुद्रक - ऋद्र क्रिएशन्स, नंदुरबार मो. ९८२३७२४७०५

स्वागत मूल्य - १५० रु.

Principal
V.V.M.'s G. Patti
Arts, Science & Commerce College
Sakri, Dist. Dhule



टिप - या ग्रंथातील विचार लेखकाचे आहेत. या ग्रंथात व्यक्त झालेल्या
मताशी मुद्रक, प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.



अथर्व पब्लिकेशन्स

खानदेशातील उद्योगधंदे
(Khandeshatil Udyogdhande)

© सर्व हक्क सुरक्षित

ISBN 13 : 978-93-90288-18-2

पुस्तक प्रकाशन क्र. ७३४

प्रकाशक

युवराज भट्ट माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स

धुळे : १७, देवीदास कॉलनी, वरखेडी रोड, धुळे ४२४००१.

संपर्क : ९४०५२०६२३०

जळगाव : शॉप नं. २, नक्षत्र अपार्टमेंट, शाहूनगर हौसिंग सोसायटी,
तेली समाज मंगल कार्यालय समोर, जळगाव ४२५ ००१.

संपर्क : ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७

ई-मेल : atharvapublications@gmail.com

वेबसाईट : www.atharvapublications.com

प्रथमावृत्ती : ऑक्टोबर २०२०

अक्षरजुळवणी : अथर्व पब्लिकेशन्स

मूल्य : ₹ ४००/-

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी - फोटोकॉपींग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकाच्या व लेखकाच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

२ / अथर्व पब्लिकेशन्स



Impact Factor - 6.625

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February -2020 Special Issue - 224 (E)

RELEVANCE OF GANDHIAN THOUGHTS

Guest Editor

Dr. Mrs. M. V. Waykole
Principal,

Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata
Commerce College, Bhusawal, Dist Jalgaon.

Executive Editor

Dr. A. D. Goswami
Vice Principal,

Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata
Commerce College, Bhusawal, Dist Jalgaon.

Chief Editor

Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-



INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	आज के संदर्भ में गाँधी चिंतन की उपादेयता	प्राचार्य डॉ. विश्वास पाटील	05
2	Rereading Non-violence : An African American Perspective	Dr. Smita Chaudhari	10
3	Mahatma Gandhi's Views on Women Empowerment for Social Change	Dr. Pramod Bhumbe	14
4	Metaphysics of Gandhiji	Smt. Monika Elker	18
5	महात्मा गांधीजी के आर्थिक विचार	डॉ. रमेश जोशी	23
6	प्रेमचंद की कहानियों में गांधीवादी विचारधारा	डॉ. प्रीति सोनी	26
7	महात्मा गांधी का राष्ट्रीय आंदोलन में योगदान १९१५-१९२० (खिलाफत एवं असहयोग आंदोलन के विशेष संदर्भ में)	प्रा. अनुपम शर्मा	29
8	महात्मा गांधी आणि ग्रामीण विकास	प्रा. दिपाली पाटील	33
9	महात्मा गांधींच्या विचारांचा मराठी साहित्यावरील प्रभाव	डॉ. राजेंद्र काकुस्ते	37
10	भारताच्या फाळणीत महात्मा गांधींची भूमिका : एक ऐतिहासिक अभ्यास	प्रा. विजय साळुंखे	40
11	महात्मा गांधींचा ग्रामीण विकासाचा दृष्टीकोन	श्यामकुमार दुसाने, प्रो. शुभांगी राठी	43
12	महात्मा गांधींचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान	प्रा. नानाजी भामरे	46
13	महात्मा गांधींचे तत्त्वज्ञान : आजच्या काळाची गरज	डॉ. मनीषा वर्मा	50
14	महात्मा गांधींची ग्रामस्वराज्य संकल्पना	प्रा. विनोद भालेराव	59
15	महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार	सचिन कुंभार	61
16	महात्मा गांधींचे धर्मविषयक विचार	कु. तेजस्विनी आंबेकर	64



महात्मा गांधींचे शैक्षणिक तत्वज्ञान

डॉ. नानाजी दगा भामरे

इतिहास विभाग

विद्या विकास मंडळाचे कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
 अक्कलकुवा जि. नंदुरबार

प्रस्तावना:-

आज भारताला स्वातंत्र्य मिळून ७३ वर्षे झाली तरी देखील जी शिक्षणप्रणाली स्वातंत्र्यापूर्वी महात्मा गांधीजींनी मांडली त्यातील तथ्य व सत्य आज आम्ही विसरत चाललो आहे. 'मी शिक्षणक्षेत्रात अनधिकारी व्यक्ती आहे व शिक्षणाचा जो रुढ तांत्रिक अर्थ आहे, त्यात अनभिज्ञ आहे.' असे नम्र निवेदन करणाऱ्या महात्मा गांधीजींनी जशी परिस्थिती उद्भवेल, प्रसंग पडेल, तसा सत्याचा शोध घेत एक एक सिध्दांत ते शोधून काढीत होते. शिक्षणविषयक नवनवीन कल्पना पुढे मांडत होते. अमेरीकेतील बुकर टी. वॉशिंग्टनप्रमाणे महात्मा गांधीजींना देखील बहुजन समाजाची शैक्षणिक व सांस्कृतिक दैन्यावस्था संपुष्टात आणावयाची होती. मार्टिन ल्यूथरप्रमाणे सार्वत्रिक शिक्षणाचा विचार महात्मा गांधीजींनी मांडला, पण उच्च शिक्षण ही वरिष्ठ वर्गाची मिरासदारी असे त्यांनी कधी मानले नाही. समाज रचनेतील कृत्रिमता व विषमता यांच्याबद्दल रूसोप्रमाणे महात्मा गांधीजींनाही चीड होती. व्यक्तीचे स्वातंत्र्य व तिची प्रतिष्ठा याबद्दल रूसोप्रमाणे त्यांनाही जिद्दाळा होता. परंतु रूसोच्या विचारसरणीत नारी जीवनाला जे गौणत्व आहे, ते महात्मा गांधीजींना कधीच मान्य नव्हते. 'कृतीद्वारा शिक्षण' व 'शिक्षणातून लोकशाहीची प्रतिष्ठापना' या बाबतीत महात्मा गांधीजींचे विचार जॉन डयूईच्या विचारांशी जुळणारे आहेत. परंतु त्यांचा 'फल-प्रमाण्य-वाद' महात्मा गांधीजींना कधीच मान्य नव्हता. त्या दृष्टीने महात्मा गांधीजी आदर्शवादी होते. 'सृष्टीमागील संम-चित्त-आनंद-मय' तत्वावर त्यांची गाढ श्रद्धा होती. शैक्षणिक दृष्ट्या शिक्षणातील उत्पादनाला आर्थिक व नैतिक मूल्य असले पाहिजे. यावर महात्मा गांधीजींचा विश्वास होता. एका निर्धन राष्ट्राला शिक्षणातून स्वालंबी, सज्ञान व सतेज बनविण्यासाठी महात्मा गांधीजींनी जो मूलमंत्र दिला, त्यातच त्यांचे नव-युग-प्रवर्तक सामावलेले आहे.

शैक्षणिक तत्वज्ञान :-

निसर्गवाद, आदर्शवाद, वास्तववाद व कार्यवाद अशी चार पंथ शैक्षणिक तत्वज्ञानासंबंधीचे रुढ आहेत. महात्मा गांधीजींच्या शैक्षणिक विचारात चारही पंथांचा सुरेख समन्वय झालेला दिसून येतो. शिक्षणाने अतिशील समाजाच्या गरजा लक्षात घेतल्या पाहिजेत. सामाजिक व आर्थिक बदल घडून येत असलेल्या समाजापासून शिक्षण दूर राहू शकत नाही. असे त्यांचे मत होते. शिक्षणाच्या प्रक्रियेत हाताचे सुयोग्य स्थान पहिल्यांदा गांधीजींनीच निर्धारित केले.^१ हीच त्यांच्या शैक्षणिक तत्वज्ञानातील शिक्षणक्षेत्रास मिळालेली एक देणगीच म्हणावयास हरकत नाही.

महात्मा गांधीजींनी आपल्या उराशी बाळगलेल्या सत्य, अहिंसा, प्रेम, शाश्वत मूल्यांच्या प्रचितीसाठी अनेक प्रयोग करून पाहिले. अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, राजकारण अशा विविध क्षेत्रांमध्ये केलेल्या प्रयोगातून त्यांनी काही मूलगामी सिध्दांत प्रतिपादन केले. आफ्रिकेत व भारतात निरनिराळ्या परिस्थितीशी झगडत असता त्यांनी काही शैक्षणिक प्रयोगही केले. या प्रयोगांतून त्यांचे शैक्षणिक तत्वज्ञान तावून सुलाखून बाहेर पडलेले दिसून येते. महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक तत्वज्ञान प्लेटोच्या तत्वज्ञानाप्रमाणे केवळ मनोराज्यामध्ये रममाण होणारे नाही. त्याला प्रत्यक्ष वस्तूस्थितीची बैठक असल्यामुळे ते एकांगीही नाही. महात्मा गांधीजी व्यवहारवादी तत्वज्ञ होते. म्हणून आजच्या शाळा केवळ पुस्तकी ज्ञान देणारे केंद्रे असून त्या उद्याच्या हस्तव्यवसायाच्या केंद्रशाळा झाल्या पाहिजेत.^२ असे त्यांनी सांगितलेले आहे.